

תורת אמך

ביאורי סוגיות והדרכה לימודית

מסכת ברכות -

פרקים ראשון - שלישי

הלכות קריאת שמע

סוגיה יז: אמירת "א-ל מלך נאמן"

נכתב בסייעתא דשמיא

על ידי

אליהו מאיר ליפשיץ

ב"ר חיים שמאי ז"ל

ישיבת ברכת משה, מעלה אדומים

סוגיה יז: אמירת "א-ל מלך נאמן"

*

רקע

בסוגיה הקודמת עסקנו בנוסח הברכות שלפני קריאת שמע. בסוגיה זו נמשיך בענייני נוסח, ונעסוק במנהג אמירת "א-ל מלך נאמן" לפני קריאת שמע. למנהג זה אין מקור בגמ', אך הוא מנהג קדום שנדון בראשונים. לדיון זה משמעות רבה להבנת מהות ברכת "אהבה רבה".

מקורות

א. רמב"ן יא: ד"ה כבר היה מנהג

טור סי' סא, "יש נוהגין לומר תחלה... לסלוקיה לנפשיה ע"כ"

רוקח סי' שכ, "אמן א-ל מלך נאמן... מלכותו לעולם ועד"

להעמקה: מגן אבות למאירי סי' א

ב. שו"ע סי' סא סע' ג, ומשנה ברורה

רמב"ן יא: ד"ה כבר היה מנהג

כבר היה מנהג בעיירות לומר בין אהבת עולם לקריאת שמע אל מלך נאמן, ובילדותי נתקשה עלי, לפי שהדבר ידוע שאהבת עולם ברכת המצוה היא לקריאת שמע, שכל המצוה כולן טעונות הן ברכה עובר לעשייתן, וכן בהלל וכן במגלה וכן בקריאת התורה, וכל שכן [קריאת שמע], וזהו שאמרנו בהשכים אחר שקרא אין צריך לברך שכבר נפטר באהבה רבה, דברכת שנון תורה היא, אלא שתיקנו בקריאת שמע שתים לפני מפני שזמנה תלוי ביצירת האור ובעריכתו, אבל ברכת יוצר אור ומעריב ערבים ברכת השבח הן, כדמוכח [מגילה כד:]: בפלוגתא דכל שלא ראה מאורות מימיו אינו פורס על שמע וכדפרישית לעיל, וברכת אהבת עולם ברכת המצוה לחובת קריאה של שמע, והכי נמי מוכח בשמעתא דאמר להם הממונה ברכו ברכה אחת כו', לפיכך עשו נמי ברכת אמת ויצייב ברכה הסמוכה לחברתה, וכיון שזו ברכת המצוה היא הדבר ברור בכל שמברך על המצוה או על הפירות ועונה אמן אחרי עצמו בין ברכה למצוה שהוא טועה גמור, וכבר פרטו זו בפירוש בירושלמי [פ"ה ה"ד (עב)]: תני הפורס על שמע והעובר לפני התיבה והנושא את כפיו והקורא בתורה והמפטיר בנביא והמברך על אחת מכל המצוות האמורות בתורה לא יענה אחר עצמו אמן. איני צריך לבאר ענין זה שהוא מפורש לראשונים, וכמדומה שהוא הפסק וצריך לחזור ולברך, והכי נמי [משמע] בשמעתא דטול ברוך טול ברוך [ברכות מ.], ומפני שנהגו הוצרכתי לשאול מן הרב רבי מאיר הלוי והשיב דבר ברור שהוא טעות ואינו נהוג בספרד אלא בארץ ישראל, ונתבטל השבוס הזה ממקומו.

ואחר זמן ראיתי תלמידי צרפתים מקשים ואומרים בידינו מדרש אגדה דקריאת שמע יש בה רמ"ח תיבות כנגד איבריו של אדם וכשמנו אינן אלא רל"ט, וברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד שהצריכו חכמים לומר כדאיתא בפסחים [נ.]. ואל מלך נאמן זה משלימין אותם, ובודאי שכך אמרו חכמים בילמדנו בפרשת קדושים תהיו, אמר רבי מני ברבי לא תהא קריאת שמע קלה בעיניך מפני שיש בה

רמ"ח תיבות כמנין איברים של האדם, אמר הקדוש ברוך הוא אם למדת ושמרת את שלי לקרותה כתקנה אני אשמור את שלך, לכך דוד מקלס שמרני כאישון בת עין אמר לו הקדוש ברוך הוא שמור מצותי וחיה.

ועכשיו אני צריך להודיעם הענין הזה ומהיכן נולד להם: דורות הראשונים לא היו הצבור מברכין בעצמן כל הברכות, אלא שליח צבור העתיד לירד לפני התיבה אומר לפניו ברכות כולן והן עונין אמן, ולפיכך היה החזן הזה מברך אהבת עולם והצבור עונין אמן, וקורין קריאת שמע בפיהם שהיא המצוה המוטלת על כל יחיד ויחיד שיהא משנן בפיו. ולהשלים למנין אברים כפי המדרש הזה היו אומרים אל מלך נאמן במקום אמן, ממה שאמרו [שבת קיט:]: מאי אמן? אל מלך נאמן. ואיפשר שהיו עונין אמן ממש, אלא שהמדרש מונה אותיות של אמן רמז לתשלום האיברים, דכיון שהוא נוטריקון לשלש תיבות עשו אותו כשלש תיבות ברמז המנין הזה.

ואני אובין לפניך, כל מה שנהגו עכשיו שהחזן אומר בקול ומשמיע לצבור, להוציא אותן ידי חובה הוא עושה ואין עליהן חיוב אלא שיהיו עונין אחריו אמן, וכל שנהגו בו בלחש כל יחיד ויחיד חייב בו, אלא בפריסת שמע וסדר קדושה מפני שאין קדושה ביחיד אומרים הכל בקול כאחד, ונהגו בפסוקים של סדר קדושה פסוקים בקול ותרגום שלהן בלחש, כיון שאין בתרגום משום דבר שבקדושה ואינו צריך עשרה, ומכל מקום דבר ברור הוא במברך אהבת עולם בפיו שאינו עונה אחר עצמו אמן בין ביחיד בין בצבור, ואם ענה הרי זה בור וטועה גמור הוא.

טור סי' סא, "יש נוהגין לומר תחלה... לסלוקיה נפשיה ע"כ" י ש נוהגין לומר תחלה א-ל מלך נאמן, ויש אומרים שמוסיפין אמן א-ל מלך נאמן ונותנין טעם לדבריהם שקריאת שמע יש בה רמ"ח תיבות כמנין איבריו של אדם אלא שחסר ד' ומכוונים להשלים באלו ד'. והרמ"ה השיב על זה בתשובה וכתב ודאי אם הקדים וסיים הבוחר בעמו ישראל באהבה קודם שליח ציבור - יכול לענות אמן כשיסיים שליח ציבור, דלאו עונה אמן אחר ברכתיו הוא אלא אחר שליח ציבור, והפסקה ליכא דלא גרע משאלת שלום דמפסקינן בין ברכה שנייה לשמע, אבל מי שעונה אמן אחר ברכת עצמו בין יחיד בין ציבור הוי טעות ונקרא בור והוי הפסקה בדבר שלא היה לו להפסיק, וכל שכן המפסיק באמן א-ל מלך נאמן דאיכא תלת - דמפסיק בין ברכה לקריאה, ועוד דמפיק שם שמים לבטלה ועבר בלא תשא, דהזכרת השם הכא לית ליה עניינא דמדכר לה לא להבוחר בעמו ישראל ולא לשמע ישראל והויא לבטלה, ועוד כיון דלאו לצורך ברכה היא אלא לאשלומי רמ"ח תיבות הוי ליה תוספת בקריאת שמע והאי תוספת לא יעקב אמרו ולא בניו ולא משה אמרו. ואם כן אנן היכי אמרינן ליה השתא ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד, אי לאו דאמריה יעקב לא הוה אמרינן ליה, ואף על גב דאמריה יעקב לא אמרינן ליה אלא בחשאי, ואנן ניקום ונימא מדעתן מידי דלא אמריה יעקב ולא משה ולא איתא לא במתניתין ולא בגמרא? אלא מתוורתא דהאי מנהגא לית ליה עיקר, ומאן דיכיל לסלוקא שלא על ידי מחלוקת אלא בחבורה שדעת אחת לכולם שפיר דמי, ומאן דלא יכיל לסלקא - לסלוקיה לנפשיה. עד כאן.

רוקח סי' שכ, "אמן א-ל מלך נאמן... מלכותו לעולם ועד" אמן א-ל מלך נאמן. מה שאפילו יחיד אומר אמן אל מלך נאמן וקיימא לן בברכות בפרק שלשה שאכלו: תניא העונה אמן אחר ברכתיו הרי זה מגונה. בכל הברכות. והא דתניא הרי זה משובח - בברכת המזון, בונה ירושלם אמן. ובתוספתא בפרק אחד הפורס על שמע והמברך על הפירות ועל המצות לא יענה אמן אחר עצמו. ואם ענה הרי זה בור. ירושלמי [פ"ה ה"ד (ע"ב)]: תני הפורס על שמע והעובר לפני התיבה והקורא בתורה והנושא את כפיו והמפטיר בנביאים והמברך על אחת

מכל מצות האמורות בתורה לא יענה אמן אחר ברכותיו ואם ענה הרי זה בור, אית תנאי דתני הרי זה חכם. אמר רב חסדא: מאן דאמר הרי זה בור בעונה על כל ברכה וברכה, ומאן דאמר חכם בעונה בסוף. ונראה הא דאמר בבונה ירושלם לפי שהוא סוף ברכת המזון הוא הדין סוף הכל כמו קודם קרית שמע שהוא סיום. ואף על גב דהוי אמת ויציב כעין ברכה הסמוכה לחברתה דלא מתחיל בה בברוך מכל מקום הוי בענין סוף. מדאמר בפרק ערבי פסחים [קד]: ברכה הסמוכה לחברתה וברכה אחרונה של קרית שמע שהוצרך להזכירה שגומר בברוך ולא מתחיל. הלכך אף יחיד קודם קרית שמע אומר אמן. במסכת שבת בפרק כל כתבי [קיש]: כל העונה אמן בכל כחו פותחין לו שערי גן עדן. מאי אמן? א-ל מלך נאמן. א-ל קודם העולם, מלך העולם, נאמן בתחיית המתים הא-ל הנאמן שומר הברית והחסד. מן א-ל מלך נאמן עד אני ה' א-להיכם רמ"ח תיבות כנגד רח"ם אברים, כדאיתא בתנחומא: אמר רבי מני אל תהי קרית שמע קלה בעיניך מפני שיש בה רמ"ח תיבות כנגד אברים שבאדם ומהם ברוך שם כבוד מלכותו וכו', אמר הקדוש ברוך הוא אם שלי כתיקנה אני אשמור את שלכם. לכך רמ"ח תיבות שמרני כאישון בת עין. אמר לו הקדוש ברוך הוא שמור מצותי וחיה. על כן מצרפין א-ל מלך נאמן וברוך שם כבוד מלכותו להשלים רמ"ח, כי בתורה מן שמע עד ובשעריך מ"ח תיבות, והיה ואם שמע קכ"ב, ציצית ס"ט הרי רל"ט כנגד אבריו, ובראש ט' אברים לכן מוסיפין ט' תיבות. א-ל מלך נאמן ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד.

הסבר הסוגיה

אמר ר' מני: לא תהא קריית שמע קלה בעיניך, מפני שיש בה רמ"ח תיבות, כנגד אברים שבאדם, ומהם ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד, אמר הקב"ה: אם שמרתם שלי לקרותה כתיקנה, אף אני אשמור את שלכם. [מדרש תנחומא פרשת קדושים סימן ו]

במדרש נאמר שבקריאת שמע יש 248 תיבות כנגד רמ"ח איבריו של האדם, אולם מניין התיבות אינו 248 אלא 239. מפרשים הראשונים שיש להוסיף גם את שש התיבות של "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד", וכדי להשלים ל-248 מוסיפים לקריאת שמע גם "א-ל מלך נאמן".

הרמב"ן [יא: ד"ה כבר היה מנהג] זועק כנגד מנהג זה. לדעתו קריאת שמע היא מצוה ככל המצוות, ולפיכך היא זקוקה לברכת המצוות. הסיבה שאין מברכים "אשר קדשנו במצוותיו וציונו לקרוא קריאת שמע" היא מפני שברכת "אהבה רבה" מתפקדת גם כברכת המצוות. לפיכך סובר הרמב"ן שאסור להפסיק בין ברכת "אהבה רבה" לקריאת שמע, והמפסיק ואומר "א-ל מלך נאמן" צריך לחזור ולברך.

שיטה זו, שברכת "אהבה רבה" היא גם ברכת המצוות למצות קריאת שמע, מובאת גם בדבריהם של תלמידי רבינו יונה. תלמידי רבינו יונה [א. ד"ה אלא] מצטטים את שיטת רב עמרם שהקורא קריאת שמע עם ברכותיה לפני צאת הכוכבים, וחוזר וקורא אחר צאת הכוכבים, צריך לברך לפני הקריאה השנייה: "אשר קדשנו במצוותיו וציונו לקרוא קריאת שמע". רבינו יונה חולק ולדעתו אין מקום לחדש ברכה, אלא חוזר ומברך ברכת "אהבת עולם".

גם הרמ"ה [מובא בטור סי' סא] אוסר לומר "א-ל מלך נאמן" אך נימוקו שונה מנימוקו של הרמב"ן. הוא סובר שהמסיים את הברכה לפני הש"ץ יכול לענות אמן אחר ברכת הש"ץ, אך אסור לאדם לענות אמן אחר ברכתו שלו, וכל שכן שאין לומר "א-ל מלך נאמן". לדעת הרמב"ן ברכת "אהבה רבה" היא ברכת המצוות, ולכן אין לומר אמן אפילו אחר ברכתו של הש"ץ, ואילו לדעת הרמ"ה ברכת "אהבה רבה" אינה ברכת המצוות, ולכן מותר לומר אמן אחר ברכת הש"ץ.

שיטת הרמב"ן, שברכת "אהבה רבה" היא ברכת המצוות ולכן המפסיק בין ברכה זו לקריאת שמע באמירת "א-ל מלך נאמן" צריך לחזור ולברך, קשה מאוד. המשנה [ג.] אומרת שמותר להפסיק בין הפרקים לשאלת שלום מפני הכבוד ומפני היראה, ומגדירה את "בין [הברכה] השנייה לשמע" כבין הפרקים. אם השח בין "אהבה רבה" לקריאת שמע צריך לחזור ולברך, כיצד התירו לשאול שם מפני הכבוד ומפני היראה, ולגרום לברכה לבטלה?

ניתן לתרץ קושיה זו בשתי דרכים:

א. הרמב"ן סובר שמותר לשאול מפני הכבוד ומפני היראה בין הברכה לקריאת שמע למרות שהיתר זה גורם לכך שצריך לחזור ולברך. נראה ברור שאסור לברך ברכה לבטלה כדי לשאול מפני הכבוד ומפני היראה, אך כיוון שברכה זו אינה רק ברכת המצוות אלא גם אחת מברכות קריאת שמע, ברכה זו אינה ברכה לבטלה. בפעם הראשונה שהוא מברך ברכת "אהבה רבה" הוא יוצא ידי חובת ברכת קריאת שמע, ובפעם השנייה הוא יוצא ידי חובת ברכת המצוות, ואף אחת מהברכות אינה ברכה לבטלה. אמנם ניתן לשאול, שהרי ניתן לפטור את שני החיובים הללו בפעם אחת, ואם כך כיצד התירו לו לשאול מפני הכבוד, ולחזור ולברך ברכה שאינה צריכה? התשובה לשאלה זו פשוטה: לא ניתן להגדיר ברכה זו כברכה שאינה צריכה, שהרי היא נצרכת מפני החיוב לשאול מפני הכבוד ומפני היראה!¹

ב. הרמב"ן סובר שלמרות שהאומר "א-ל מלך נאמן" צריך לחזור ולברך, השואל מפני הכבוד ומפני היראה אינו צריך לחזור ולברך. שיחה אסורה מהוה הפסק, אך כיוון שמותר לשאול מפני הכבוד ומפני היראה, שיחה זו אינה מהוה הפסק.²

הרוקח [סי' שכ] מתיר לומר "א-ל מלך נאמן", והוא מוסיף שניתן גם לומר "אמן א-ל מלך נאמן", אמן על ברכתו, ו"א-ל מלך נאמן" כדי להשלים לרמ"ח תיבות. הרוקח סובר ששתי הברכות שלפני קריאת שמע הן יחידה בפני עצמה, ובסיומן ניתן לומר אמן כשם שאומרים אמן בסוף ברכות³. המאירי [מגן אבות סי' א] מוסיף שמותר לומר אמן ו"א-ל מלך נאמן" אף

¹ ניתן להוכיח הסבר זה משיטת רבינו יונה [א. ד"ה אלא] המתיר לברך ברכת "אהבת עולם" פעמיים ואינו חושש לא לברכה לבטלה ולא לברכה שאינה צריכה.

² עיין ברמב"ן וברשב"א במסכת חולין [פ. ד"ה מודה] המסבירים בדרך דומה מדוע השח בין תפילין של יד לתפילין של ראש חוזר ומברך, ואילו השח בין שחיטה לשחיטה אינו חוזר ומברך.

³ עיין לקמן ח"ב סוגיה נח עמ' 255 דיון בדיון זה.

לפי ההבנה שברכת "אהבה רבה" היא ברכת המצוות. אמן ו"א-ל מלך נאמן" הם ענייני הברכות והקריאה, ולכן אינם מהווים הפסק⁴.

סיכום

נחלקן הראשונים אם ניתן לומר "א-ל מלך נאמן" לפני קריאת שמע כדי להשלימה לרמ"ח תיבות כנגד רמ"ח איבריו של האדם. הרמב"ן והרא"ה סוברים שאסור לאומרו, הרוקח והמאירי מתירים לאומרו.

הרמב"ן סובר שברכת "אהבה רבה" היא ברכת המצוות, ולכן אמירת אמן ו"א-ל מלך נאמן" היא הפסק המחייב לחזור ולברך שנית. הרמ"ה סובר שברכת "אהבה רבה" אינה ברכת המצוות, אך אסור לומר אמן, מפני שהאומר אמן אחר ברכת עצמו הוא בור, ואסור לומר "א-ל מלך נאמן" מפני שזו תוספת שלא נתקנה לא על ידי משה ולא על ידי יעקב אבינו.

הרוקח סובר שראוי לומר אמן אחר ברכת "אהבה רבה" מפני שהיא ברכה אחרונה שלפני קריאת שמע, והמאירי סובר שניתן לומר אמן אף אם ברכת "אהבה רבה" היא ברכת המצוות. לדעת שניהם "א-ל מלך נאמן" אינו הפסק, וראוי לאומרו כדי להשלים לרמ"ח תיבות.

הבית יוסף [סי' סא סע' ג ד"ה יש נוהגים] מצטט בשם מדרש נעלם [זהר חדש רות צה]. שניתן להשלים לרמ"ח תיבות על ידי חזרה ששליח ציבור חוזר על "ה' א-להיכם אמת".

הלכה

השו"ע [סי' סא סע' ג] משמיט אמירת "א-ל מלך נאמן", וכדי להשלים לרמ"ח תיבות שליה ציבור חוזר על אמירת "ה' א-להיכם אמת". הרמ"א פוסק שיחיד אומר "א-ל מלך נאמן".

⁴ עיין בדבריו דיון ארוך מדוע אמן ו"א-ל מלך נאמן" אינם מהווים הפסק, וכן מדוע אין באמירתם מעשה בורות.